

Јован Р. Бојовић

ПРЕГЛЕД ЕКОНОМСКОГ РАЗВИТКА И РАЗВИТКА
СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ МИСЛИ У ЦРНОЈ ГОРИ У XIX ВИЈЕКУ*

*Преглед друштвено-економских прилика у првој
половини XIX вијека*

Црна Гора је након, упорне, мукотрпне и жилаве борбе за слободу и независност против турског поробљавања израсла током друге половине XIX вијека у модерну државу. Тај се процес развијао доста споро, кроз ослободилачку борбу праћену распањем партијархалног племенског друштва и стварањем централизоване државне власти.¹

Историју Црне Горе у XIX вијеку карактеришу два основна периода. Раздобље од краја XVIII вијека па до средине XIX вијека чини један период. Други период обухвата вријеме од средине XIX до почетка XX вијека.²

---

* Рад је рађен у склопу пројекта вишетомне Историје радничког покрета у југоисточној Европи под насловом „Раднички покрет у Црној Гори до доношења устава 1905. године“. Пројекат је рађен у организацији Балканолошког института Српске академије наука и уметности. Овај текст је прихваћен за штампу 1976. године. Пошто није дошло до објављивања поменуте едиције, објављујемо га као чланак онакав какав је примљен за штампу.

¹ Опширно о овом питању види радове: Др Бранко Павићевић, *Стварање црногорске државе*, „Рад“, Београд 1955; Др Томица Никчевић, *Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку*, „Народна књига“, Цетиње 1958; Др Васа Чубриловић, *Периодизација историје Црне Горе у новом веку*, Глас САНУ, ССЛV, Одјељење друштвених наука, књига 11, Београд 1963; Јагош Јовановић, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*, Народна књига, Цетиње 1948; Др Мирчета Буровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Историјски институт НР Црне Горе, Титоград 1962.

² Др Васа Чубриловић, н. дј., 128.

До средине XIX вијека Црна Гора је територијално била веома мала. Обухватала је четири нахије (Катунска, Ријечка, Љешанска, Црмничка) и простор такозваних Брда (Бјелопавлићи, Пипери, Морача, Кучи). Према подацима из 1835. године, она је тада имала „више од 200 квадратних миља”.³

Током прве половине XIX вијека број становништва у Црној Гори се различито кретао. На то су утицали чести ратови против Турака, болести, емиграције и др. Према подацима гувернера Которске провинције (из периода француске окупације Боке Которске), Црна Гора је 1812. године имала 53.168 становника, од тога 13.292 под оружјем.⁴

У каснијем периоду број становника се повећавао. Сачувани подаци о томе из прве половине XIX вијека различито да прикажују. Према онима у црногорском календару *Грлици* за 1835. Црна Гора је те године имала 100.000 становника, од којих 15.000 под оружјем.⁵ Према подацима Задарског званичног листа (*Gazeta di Zara*) Црна Гора је 1838. године имала 110.000 становника.⁶ Чetrдесетих година XIX вијека Црна Гора је имала 122.000 становника.⁷

Иако наведени подаци о кретању броја становништва у Црној Гори током прве половине XIX вијека нијесу сасвим прецизни, на основу њих се ипак може видјети његов пораст у овом педесетогодишњем периоду.

Привредно-географски услови живота становништва у Црној Гори, у њеним старим границама, били су веома неповољни. На тој територији превладало је кршовито и за земљорадњу неподесно земљиште. Превладавао је крш, обрастао ситном листопадном шумом и прошаран малим вртачама и заравнима за земљорадњу. Површине обрадиве земље у појединим нахијама биле су веома мале. Тако су на примјер, у Катунској нахији била два до три процента обрадиве земље, десет процената ливада и утрина, а остало све голи крш.⁸

У првој половини XIX вијека Црна Гора није имала градова. Имала је само варошице — Цетиње, Ријеку Црнојевића и Вир-Пазар. Број становника у овим варошицама био је веома мали. Тако је на примјер, Цетиње — 1865. године имало свега око 60 кућа, а 1872. године 115 кућа са 500 становника. Остале двије

³ Грлица, календар црногорски за годину 1835, стр. 41.

⁴ *Три Француза о Црној Гори* (Виала, Делари, Ленорман), предговор написао, превео и протумачио проф. Андрија В. Лаиновић, Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње 1949, стр. 25.

⁵ Грлица 1935, 48.

⁶ Др Мирчета Буровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње 1958, стр. 8.

⁷ Е. Ковалевскій, *Черногорія и славянскіе земли*, С. Петербургъ, 1872, стр. 131.

⁸ Др Боко Д. Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Историјски институт НР Црне Горе, Титоград 1962, стр. 9.

варошице биле су још мање. Ријека Црнојевића је приликом Омер-пашиног напада на Црну Гору (1862) била спаљена. Седамдесетих година имала је око 80 кућа, са око 300 становника. Вир-Пазар је имао 30 кућа и око 110 становника. А Беранића Главица, која се такође убраја у ову територију насеља, 20 кућа са 80 становника.⁹

Конфигурација земљишта и услови живота утицали су на развој сточарства у Црној Гори. Оно је постало најважнија грана производње. Већином се гајила ситна стока — овце и козе, а мање крупна — говеда. Према подацима из 1863. године Црна Гора је тада имала 351.418 оваца и коза 49.000 говеда, 2.314 коња, 18.455 кошница пчела и 15.535 свиња.¹⁰

Стоچارство је, рекосмо, било основна грана производње у Црној Гори све до друге половине XIX вијека, али је, и поред неповољних услова, била заступљена и земљорадња. Земље оранице било је врло мало. Према подацима из 1863. године, у Црној Гори је тада било 71.500 рала оранице и 27.633 косе ливаде.¹¹ Тада је Црна Гора имала површину од 4.400 квадратних километара.¹² Када се та укупна површина упореди са површином оранице и косанице, види се да је обрадиве земље било веома мало. Земља се обрађивала примитивно. Земљорадњу су често пратиле и суше. Осим тога, усјеве су уништавали Турци приликом упада у Црну Гору.¹³ Због свега тога приходи од пољопривреде били су веома мали. И под најповољнијим условима приноси од пољопривреде нијесу могли задовољити потребе становништва. Зато је оскудица у пољопривредним производима била стални пратилац Црногораца. Жито се морало стално увозити и представљало је најтраженији увозни артикал. И затварање аустријских пазара било је чести пратилац глади. Тада су се у Црној Гори гајиле разне културе: раж, јечам, оvas, пшеница, кукуруз, кромпир, пасуљ, лук и друго поврће.¹⁴ Од свих производа најзначајнији су били кукуруз и кромпир, јер су представљали два основна прехранбена артикла тада у Црној Гори.¹⁵

Становништво је настојало да производи на свом малом посједу оно што му је било најпотребније, како би било што мање зависно од пазара на аустриској или турској територији, који

⁹ Н. Дучић, *Црна Гора*, биљешке, Београд 1874, стр. 23—25; Јован Р. Бојовић, *Радништво и њихово организовање у Црној Гори до 1914. године*, *Прво радничко друштво у југословенским земљама* — Осијек 1867, Славонски Брод, 1969, стр. 319.

¹⁰ Спасоје Меденица, *Привредни развитак Црне Горе 1918—1941*, Графички завод — Титоград, 1959, стр. 8.

¹¹ Исто, 7.

¹² *Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910*, Цетиње 1910, стр. 208.

¹³ М. Буровић, *Трговачки капитал*, 8.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Кромпир се почео гајити у Црној Гори од 1779. године, када га је из Русије донио Петар I Петровић.

често нијесу били достојни због затегнутих политичких односа између Црне Горе и Турске и Црне Горе и Аустрије.

На изграђивање друштвене и државне организације у Црној Гори у првој половини XIX вијека утицали су и спољни фактори. Друштвене и политичке промјене које су захватиле Европу буржоаском револуцијом у Француској нијесу мимоишле на Црну Гору. Од тада је Црна Гора, иако мала, била увучена у вртлог свих друштвених и политичких збивања на Балкану.¹⁶ Под утицајем спољних и унутрашњих фактора разбијени су патријархални племенски односи у Црној Гори. Привредни, културни и политички утицај довели су до разбијања племенског друштва и формирања грађанског друштва и држава. Економска, политичке и културне везе Црне Горе са Боком Которском биле су веома живе. За кратко вријеме дошло је до њиховог уједињења (1813—1814). Трговина с Аустријом утицала је на постепено изграђивање капиталистичких односа у Црној Гори. Привредне везе Црне Горе су се развијале и са другим европским земљама.

Ослободилачка борба Црне Горе све више је повлачила за собом изграђивање државне власти и модерне државе. То је довело до изграђивања законодавства, разбијања крвне освете и одговорности сваког појединца пред законом. Све су ово били предуслови за израстање Црне Горе у модерну државу за ондашње услове њеног развитка.

Све до друге половине XIX вијека, тј. до ослободилачког рата (1876—1878), занатство у Црној Гори је врло слабо развијено. Била је развијена кућна радиност, за породичне и кућне потребе. Тако су израђиване одјећа од сукна (ткање од вуне) и обућа (опанци) од коже. У домаћој радиности израђивано је и разно посуђе од дрвета за породичне потребе.

Стална борба са Турцима условила је у Црној Гори веома развијен култ храбрости и јунаштва. Отуда су борба за слободу и јунаштво били главна тежња сваког Црногорца. Увијек је био спреман да ступи у борбу против непријатеља и да храбро погине на бојноме пољу. Храброст је код Црногораца цијењена. Она је човјеку доносила углед у средини у којој живи, као и код главара и самог владике, односно књаза. Тежња за јунаштвом преносила се са кољена на кољено. Осим јунаштва, много се држало и до досјетљивости и довитљивости, као и лијепог причања и говорништва праћеног сажетошћу и логичношћу. Заузети сталном борбом противу Турака, Црногорци су се према занатима односили са потцјењивањем, сматрајући да за ратника није достојно бавити се занатом.¹⁷ Зато је занатлија било мало у Црној Гори током прве половине XIX вијека. И оно мало што их је било занатлија били су са стране.

¹⁶ В. Чубриловић, н. дј., 126.

¹⁷ Вук Ст. Карацић, *Црна Гора и Бока*, „Нолит“, Београд 1975, стр. 65—66.

Шездесетих година XIX вијека у Цетињу је било неколико занатлија (један пушкар, један терзија, један обућар и два ма-рагуна). Сви су они били са стране, осим пушкара. У истом пери-оду било је највише занатлија у Ријеци Црнојевића. Према по-дацима Вука Врчевића, који је био у Ријеци Црнојевића у дру-гој половини 1852. године, тамо је било највише занатлија који су пребјегли са територије коју су држали Турци. Врчевић на-води да је било пушкара, златара, терзија и мајстора. Он истиче занатлије који су израђивали ћемере, „оне чудновате женске пасове што Црногорке носе”.¹⁸ Било је занатлија и у Вир-Пазару и Даниловграду, као и у неким селима.¹⁹

Мали број градског становништва било је лако подмирити занатским производима. Осим тога, Црногорци су највећи дио занатских и индустријских производа набављали из Аустрије. То је добрим дијелом успорило развој заната у Црној Гори од друге половине XIX вијека.²⁰ Наиме, увезени занатски и индустријски производи били су тада у Црној Гори јевтинији него да су у њој произвођени. У другим гранама производње било је друкчије. Такав је био случај са отварањем радионице барута и муниције (фишека) у Цетињу. Наиме, аустријске власти су често, из поли-тичких разлога, забрањивале извоз муниције и барута у Црну Го-ру, а ти су производи били неопходни Црној Гори у сталној бор-би против Турака. Због све чешћих забрана увоза ових артикала, Петар II Петровић — Његош био је приморан да по повратку из Русије (1833) подигне радионицу на Ободу (Ријека Црнојевића).²¹ Скоро у исто вријеме и у Цетињу је подигнута радионица бару-та и муниције, у којој су радили страни и домаћи занатлије. Ра-дионица на Ободу је уништена приликом Омер-пашина напада на Црну Гору. Будући неопходна за оправку оружја и муницију, она је обновљена 1866. године. Те године је радила и радионица за израду муниције у Цетињу.²²

Путева у Црној Гори у првој половини XIX вијека није било у правом смислу те ријечи. То су биле стазе којима су се и натоварени коњи или магарад тешко кретали. Према подацима из 1835. године, тада су била два главна пута у Црној Гори. Главни пут је водио од Котора преко Његуша, Цетиња, Добрс-ког Села, Цеклина до Ријеке Црнојевића, а други се одвајао од првог од Његуша преко Беклића, Бјелица, Чева, Пјешиваца до Никшића.²³ Путеви који су ишли преко Бјелопавлића и Црмнице били су бољи због саме конфигурације земљишта. Остали путеви

¹⁸ Вук Врчевић, *Огранци за историју Црне Горе*, свеска 1, за штампу приредио др Љубомир Дурковић—Јакшић, Цетиње 1950, стр. 42.

¹⁹ Ј. Р. Бојовић, н. дј., 320.

²⁰ М. Буровић, н. дј., 10.

²¹ Др Перо Шоћ, *Прва фабрика у Црној Гори*, Индустријски радник бр. 5 од 1. августа 1956.

²² Исто.

²³ Грлица 1935, 46—47.

у Црној Гори тада су биле обичне пјешачке стазе. Слаби путеви онемогућавали су развој саобраћаја. Уочавајући значај путева у развоју трговине, Петар II Петровић — Његош предузео је проширење старих и прављењу нових путева. Прво се приступило проширењу и поправци (1840) најважнијег пута од Котора, преко Цетиња, до Ријеке Црнојевића. Пут од Котора до црногорске границе, из трговачких разлога, изградила је Аустрија.

Становништво око Скадарског језера служило се у трговини малим лабама које су саобраћале са Скадром.²⁴ Са порастом трговине повећавао се и пловидбени саобраћај на Скадарском језеру.

Током прве половине XIX вијека било је мало писмених људи у Црној Гори. Основна писменост се стицала у манастирима или посредством приватних учитеља. Мали број Црногораца школовао се у Русији, Италији, Француској и Србији. Прва основна школа отворена је у вријеме Петра II Петровића — Његоша у Цетињу 1834. године. Неколико година касније (1842) отворена је и друга, у Добрском Селу.²⁵ Отварањем ових школа ударени су темељи развоју школства и просвјете у Црној Гори.

Штампарска дјелатност датира од давнина у Црној Гори. Познато је да је још 1493. године основана Црнојевића штампарија на Ободу (Ријека Црнојевића), која је касније пренесена у Цетиње.²⁶ Ово је била прва штампарија у југословенским земљама. Радила је све до 1692. године, када је уништена заједно са Цетињским Манастиром. Штампарија на Цетињу поново је отворена у вријеме Његоша 1834. године. Уз једног штампара у њој су учила занат два младића које је Његош одредио.²⁷

Током прве половине XIX вијека производња је у Црној Гори била натурална. Највећи њен дио коришћен је за домаће потребе. Иако Црна Гора тада није имала свог новца (1906. године уведена домаћи новац — перпер), у њој су се развијали робно-новчани односи. У промету је био страни новац (млетачки, турски, аустријски) и то више златни а мање сребрни.²⁸ У овом периоду било је прилично развијено зеленашење. Правним прописима регулисани су дуговински, зеленашки и други односи који су проистицали из робно-новчаних односа. Законом Петра I (1798) регулисани су дугови и забрањено самовољно узимање дуга или насилно присвајање туђе. Законом његовог наследника Петра II (1833) законски су регулисани не само дугови и услови давања новца на зајам већ и ограничавање камата.

²⁴ М. Буровић, н. дј., 16.

²⁵ Др Боко Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852—1916*, Историјски институт, Титоград 1971, стр. 11.

²⁶ Ристо Ј. Драгићевић, *Црногорске штампарије 1493—1918*, Историјски записи 1956/1—2.

²⁷ Исто, 28.

²⁸ М. Буровић, *Трговачки капитал*, 11.

У првој половини XIX вијека робно-новчани односи у Црној Гори су се развијали брже од саме производње. На ово је највише утицала трговина са иностранством, а у првом реду с Аустријом. Поједини производи — као руј, бухарица, риба, овчје месо и друго — извожени су у Аустрију и Италију.²⁹

Унутрашње тржиште у Црној Гори развијало се доста споро. Узроци томе били су у веома незнатном броју варошког становништва, као и недостатку добрих путева. Од варошица је тада најразвијенија била Ријека Црнојевића, у којој се одвијала доста интензивна трговина. Једино ту је тада било сталних трговачких дућана. Од свих пазара у Црној Гори тада најзначајнији је био пазар у Ријеци Црнојевића. На њега су долазили и трговци са турске и аустријске територије. На њему се продавала разноврсна роба. Трговало се највише пазарним данима (једанпут недељно).

Црногорски пазари у првој половини XIX вијека нијесу могли објединити цјелокупну трговину. Удаљеност и недостатак путева омогућавали су повезивање цјелокупне робне размјене путем унутрашњих пазара. То је приморавало становништво да се оријентише на најближа страна тржишта. Тако је, на примјер, становништво изван нахија било оријентисано на турске пазаре: Кучи и Пипери на Подгорицу, Бјелопавлићи на Спуж, Морачани и Ровчани на Колашин, Жупљани на Никшић. Становништво нахија било је оријентисано на аустријске пазаре: Катунска нахија на Котор, а Црмничани и Ријечани на Будву и Бар.

У току сукоба са Турцима, а њих је било често, за Црногорца су били затворени турски пазари (у мирном периоду и Турци су долазили на црногорске пазаре). Црногорци су били економски зависни од турских пазара, што је често доводило и до политичке зависности појединих пограничних крајева. Ово је нарочито долазило до изражаја на простору такозваних Брда, (Кучи, Пипери, Бјелопавлићи) и у Црмничкој нахији која је зависила од пазара у Скадру. Због тога је централна државна власт настојала да осамостали пограничне крајеве од турских пазара. У том циљу су отворени пазари на Петриној Главици (Бјелопавлићи), Сливљу (никшићки крај) и Вир-Пазару (Црмница). Проширење нових пазара била је полазна база за обједињавање унутрашње и спољне трговине у Црној Гори у првој половини XIX вијека. Са њима је дошло до чвршћег повезивања крајева и трговаца, разбијања патријархалне затворености и јачања централне државне власти. Унутрашње тржиште у Црној Гори углавном се оформило и учврстило током прве половине XIX вијека.

Све више се развијала и трговина са сусједним земљама. Број трговаца се повећавао. Нарочито се одвијала жива трговина с Аустријом. Трговало се и са Турском. Преко јадранских лука које су држали Аустријанци Црногорци су извозили у Италију и Трст највише рибу, суво месо и вуну, а увозили жито и друге

²⁹ Исто, 14.

артикле. Из Скадра су увозили со и дуван. Нарочито жива трговина се одвијала са приморским градовима: Котором, Рисном, Будвом и Баром.³⁰

И поред свих недаћа, Црна Гора је током прве половине XIX вијека, у односу на претходни период, постигла значајан друштвено-економски напредак. На бази тога створени су повољни предуслови за њен бржи друштвено-економски развитак у другој половини XIX вијека. Иако је црногорска привреда у првој половини XIX вијека у основи имала натурални карактер у њој су се развијали робно-новчани односи који су утицали и на њен бржи развитак и на формирање трговачког капитала.

Економски успон Црне Горе убрзао је процес друштвене диференцијације. Имовинска диференцијација постајала је све изразитија, што се нарочито испољило у другој половини XIX вијека. Значајан фактор у процесу друштвене диференцијације била је трговина. Помоћу ње су се економски издвајали појединци и главари. Трговином су се бавили војводе, сенатори, капетани, калуђери, попови и други. Економска диференцијација ишла је упоредо и са све изразитијом друштвеном диференцијацијом. Све је то пратило формирање државне власти. Поједини главари, за оне прилике, постајали су све богатији. Они су користили свој положај за богаћење, а уз то су имали и повлашћенији положај у трговини. Кроз тај друштвени процес стварао се богатији слој људи у Црној Гори. Овај слој је заузимао све јаче позиције и у државној власти. Најближи сродници из династије Петровића имали су најповлашћенији положај у трговини Црне Горе са иностранством. Најуноснији трговачки артикал тада у Црној Гори било је жито. Увоз жита био је повјерен брату Петра II Петровића Његоша. На тај и сличан начин стварао се слој богатијих људи, који су уз то заузимали и важне положаје у државној управи — власти.

Све разгранатија трговина и све веће издвајање богатијег слоја довели су до удруживања богатијих трговаца са циљем повећања промета појединих артикала, а нарочито оне робе која је извозена. Тако је у првој половини XIX вијека створено прво *Друштво трговачко од сухе рибе*. Оно је извозило већином рибу, али и друге производе.

Друштвено-економски односи су се развијали на бази слободне приватне својине и трговине. Ово је стварало предуслове за развитак капиталистичког начина производње у Црној Гори у другој половини XIX вијека.

Током прве половине XIX вијека Црна Гора је политички ојачала, па је у другу половину тога вијека ушла спремна да изгради и одбрани своју независност.

³⁰ М. Буровић, *Трговачки капитал*, 28.

Друштвено-економске прилике у другој половини XIX вијека

Историја Црне Горе у другој половини XIX вијека дијели се на два периода. Први обухвата вријеме ослободилачких ратова против Турске (1852/53, 1862. и 1876—1878), након којих је Берлинским конгресом (1878) Црна Гора и међународно призната као независна држава, а други период обухвата вријеме од међународног признања њене независности до доношења Устава 1905. године.³¹

Његошев наследник Данило Петровић прогласио се световним владоцем — књазом Црне Горе. За вријеме своје кратке владавине (1851—1860) он је успио да Црну Гору уздигне на већи друштвено-економски ниво са унутрашњим уређењем и међународним признањем њених граница. Уочи његовог убиства одређена је нова граница (1859) Црне Горе према Турској, којом приликом су јој и међународно призната подручја: Грахово, Рудине, Жупа Нижшићка, већи дио Дробњака, Горњи Васојевићи, један дио Куча и Додоши.³² Улазак новоослобођених крајева у њен састав територија Црне Горе се повећала на 5.150 km.³³ Према попису из 1863/64. године. Црна Гора је тада имала 198.877 становника, од којих 101.362 мушка и 97.515 женских.³⁴

Пошто се ослободио турскога притиска, сузбио опозицију династији и аспирације неких династичких претедената и сломио самовољу племенских главара — извршио је низ унутрашњих реформи (преуредио војску и локалне органе државне власти, учврстио Сенат, завео редовно плаћање пореза, као и опорезивање неких артикала, донио је Законик (1855) којим је регулисао најважнија питања друштвеног живота земље и сл.³⁵

У спољној политици књаз Данило је Црну Гору све више афирмисао као независну државу. Он се према великим силама — Аустрији и Француској, па чак и према Русији, од које је Црна Гора, поред осталог, добијала и материјалну помоћ — понашао као суверен независне државе. Спољну политику није везивао само за Русију. Он је сарађивао и с Аустријом и Француском. Побједа на Грахову (1858) претходила је још већој афирмацији Црне Горе као независне државе пред великим силама. Узевши у цјелини, Црна Гора је за вријеме књаза Данила доживјела велики преображај, како на унутрашњем тако и на међународном плану.

³¹ В. Чубриловић, н. дј., 135.

³² Н. Дучић, *Црна Гора*, Биљешке, Београд 1874, стр. 15; Радоман Јовановић, *Разграничење Црне Горе и Турске 1858. године*, Историјски записи 1966/3, стр. 123.

³³ Б. Пејовић, *Узроци масовног иселавања становништва из Црне Горе (1878—1916)*, ИЗ, 1962, стр. 211.

³⁴ Р. Драгојевић, *Прилози економској историји Црне Горе (1861—1870)*, ИЗ, 1954/2, стр. 418—419.

³⁵ Б. Павићевић, н. дј., 345—

Послије ратова против Турске (1852/53 и 1862) наступио је период њеног релативно мирног развјатка Црне Горе. Овај период у односу на претходни карактерише се привредном активизацијом привредних односа у Црној Гори. У овом периоду још више су продубљене и уведене нове државне реформе. Премда је Црна Гора и даље била оптерећена видним остацима неразвијености и неиздиференцираности појединих функција државног апарата, све више се приближавала савременијим формама управљања. Њен економски положај послјере рата (1862) био је веома тежак.

Данилов наслједник књаз Никола Петровић (1860—1918) наставио је процес усавршавања државног апарата и бржег друштвено-економског развјатка Црне Горе.

Од послједњег рата (1862) до почетка великог ослободилачког рата (1876—1878) Црна Гора је постигла значајне успјехе у економском погледу. Послије обнављања радионице оружја на Ободу (Ријека Црнојевића) и њеног све ефикаснијег рада држава је улагала напоре да за рад у њој оспособи домаћи кадар. У том циљу ту је у почетку изучавало занат 16 младића.³⁶ До краја XIX вијека у њој је радило просјечно од 15 до 20 радника и ученика. Обука ученика је трајала три године.³⁷

Почетком друге половине XIX вијека повећава се број занатлија у Цетињу, Ријеци Црнојевића, Вир-Пазару, Даниловграду и неким селима. Развоју заната држава је поклањала све више пажње, настојећи да оспособи домаћи занатски кадар. Током 1875. године покренуто је питање отварања једне занатске школе у Цетињу коју је требало да похађа око 30 младића. Према плану, они би након завршетка школовања, уз помоћ државе, отворили занатске радње у Црној Гори.³⁸ Међутим, због догађаја у Херцеговини (1875) и почетка ослободилачког рата (1876) до отварања ове школе тада није дошло.

Економски напредак се почео осјећати и у другим гранама привреде. У Ријеци Црнојевића основана је 1873. године пилана. Пилана је радила на водени погон. Дрво за прераду (шегање обловине за даску) добављено је из Мораче. Њена дневна производња 1874. била је мала (300 дасака од по пет метара дужине). Радила је до 1876, када је због ратних прилика обуставила рад.³⁹

³⁶ *Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910*, Цетиње 1910, стр. 53; Василије Лукић, *О једном сукобу између радника оружане радионице на Ријеци Црнојевића и њеног управника*, Историјски записи, 1952/1—3, стр. 156—162; Бранко Бабић, *Штрак и протест радника војне оружане радионице на Ободу деведесетих година XIX вијека*, ИЗ 1968/2 стр. 277—281.

³⁷ Б. Бабић, н. дј., 277.

³⁸ Глас Црногорца, бр. 22 од 9. јуна 1875.

³⁹ М. Буровић, *Трговачки капитал*, 46; Исти, *Црногорска финансија*, 11. Спасоје Меденица, н. дј., стр. 10; Др Душан Вукчевић, *Капиталистичко искоришћавање шума у Црној Гори*, Историјски институт, Титоград 1963, стр. 15.

Нешто касније њена постројења пренесена су у Видрован (околина Никшића), гдје је подигнута пилана, која је са прекидима радила до краја постојања Црне Горе као самосталне државе.⁴⁰

У периоду 1862—1876 предузето је низ мјера за унапређење пољопривреде. Све више се поклањало пажње одгајивању индустријских култура и набвљању селективних сјемена. Истина, пољопривредне површине биле су мале. Црна Гора је 1870. године имала 79.939 рала оранице и 36.332 коса ливаде и 25.666 мотика винограда.⁴¹ У истом периоду је имала 401.138 оваца и коза, 48.925 говеди и коња, 41.102 свиња и пчела.⁴²

Да би се обезбједили школовани кадрови у пољопривреди, у Даниловграду је 1875. године отворена прва пољопривредна школа у Црној Гори (Књажевска црногорска земљодјелска школа). У школу је било уписано 18 ученика, од којих су 12 били државни студенти.⁴³ Школа је радила свега годину дана, јер је због избијања рата (1876) обуставила рад.

Економско напредовање Црне Горе огледало се и у другим привредним гранама. Године 1869. успостављен је телеграф између Котора и Цетиња, који је исте године продужен до Ријеке Црнојевића и Орја Луке, а затим и до Острога. Пошта и поштански саобраћај успостављени су 1873. године. Отворене су поштанске станице у Цетињу, Ријеци Црнојевића и Вир-Пазару.⁴⁴

Стање путева у Црној Гори није се много поправило све до осамдесетих година XIX вијека. И даље су остали крчаници. У овом периоду појачан је саобраћај Скадарским језером. Оно је постало важна саобраћајница за црногорску трговину. Држава је имала неколико лађа које су превозиле робу из Скадра. У недостатку својих, Црна Гора је закупљивала и турске лађе за транспорт робе. Од седамдесетих година (1871) успостављен је стални саобраћај између Ријеке Црнојевића и Скадра. Преко Скадарског језера се одвијала трговина и с Италијом и Аустријом. Увожени су жито, со и други артикли. Ради пријема увезене робе, у Ријеци Црнојевића су подигнути магацини из којих се роба транспортовала у друга мјеста Црне Горе.⁴⁵

Током 1863. године Црна Гора је извозила преко Котора разну транзитну робу: сушену рибу, сушено месо, сир, сало, вуну, кожу, восак, стари бакар, чауре од свилене бубе, кромпир и др. Укупна вриједност извоза је износила 587.525 аустријских

⁴⁰ Д. Вукчевић, н. дј., 15.

⁴¹ М. Буровић, *Црногорске финансије*, 9.

Рало = 182v m², коса 3640 m², мотика 455 m².

⁴² Исто, 10.

⁴³ Љубо Павићевић, *Прва пољопривредна школа у Црној Гори*, Пољопривреда и шумарство 1964/3—4, стр. 57.

⁴⁴ *Педесет година на престолу*, 241—242; Ристо Ј. Драгићевић, *Уређење телеграфског саобраћаја у Црној Гори*, Записи 1939, књ. XXI, 12—22; Марко Цвјетковић, *Телеграфска и телефонска служба у Црној Гори*, ИЗ 1956/1—2; Исти, *Поштанска служба у Црној Гори*, ИЗ 1959/2.

⁴⁵ М. Буровић, *Трговачки капитал*, 50—51.

фунти. Исте године је преко Котора у Црну Гору увожена разна роба (со, кукуруз, колонијална роба, брашно, дуван, пиринач, поврће, воће, алкохол, платно, вунене тканине, посуђе, сапун, алатке, олово, папир за писање и разни други производи) у износу од 3,355.893 аустријске фунте. Црна Гора је преко Котора и продавала и куповала разну робу у Котору.⁴⁶

Све нам ово говори о све живљој трговини Црне Горе са сусједним земљама, а преко њих са другим.

Проширење и повећање обима трговина довело је до удруживања трговаца. Најраспрострањенији облик тог удруживања био је ортаклук. То је било удруживање два или три трговца у Црној Гори или удруживање црногорских трговаца са трговцима ван Црне Горе. Долазило је и до удруживања већег броја трговаца и оснивања друштава. Осим већ поменутог Друштва од сухе рибе и компаније Луке Маркишина 1874. године основано је Друштво за трговину шпиритусним пићима. Наредне 1875. године формирано је Друштво од руја, у коме је било осам трговаца.⁴⁸

Са развитком привредног живота развијале су се и поједине варошице у Црној Гори. Број становника се повећавао из године у годину. Тако је Цетиње 1876. године имало око 200 кућа са 1.000 становника. У Бјелопавлићима је основан Даниловград (1869), који је до почетка ослободилачког рата (1876) нарастао на око 60 кућа са 400 становника. Број становника се повећао и у Ријечи Црнојевића и Вир-Пазару. Са повећањем броја становништва у варошицама се повећавао и број занатских, трговачких и угоститељских радњи, као и осталих институција које су пратиле развитак градова у Црној Гори.

У односу на претходни период и просвјетне прилике су знатно напредовале. Знатно се повећао број основних школа. Школска 1871/72. Црна Гора је имала 41 основну школу и 42 учитеља. Основане су и двије средње школе — Цетињска богословија и Дјевојачки институт (1869).⁴⁹

Упоредо са развитком школства у Црној Гори се развијала и писана ријеч. Године 1835. штампана је *Грлица, календар црногорски*, који је излазио годишње закључно са 1839. годином. То је био први књижевни-научни годишњак у Црној Гори.⁵⁰ Послије *Грлице* 1865. године штампан је календар *Орлић*, који је годишње излазио до 1870. и за 1885. годину. *Грлица* је поново

⁴⁶ Ристо Ј. Драгићевић, *Прилози економској историји Црне Горе (1861—1870)*, ИЗ 1954/2, стр. 425.

⁴⁷ Глас Црногорца, бр. 4 од 2. фебруара 1874.

⁴⁸ М. Буровић, *Трговачки капитал*, 67.

⁴⁹ *Педесет година на престолу*, 95, 120—124.

Детаљније о школству види: Боко Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852—1916*, Титоград 1971.

⁵⁰ *Грлица, календар црногорски, 1935—1939*; Др Нико С. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493—1945*, Југословенски институт за новинарство, Београд 1965, стр. 195—197.

наставила годишње излажење 1889—1893, а послједњи број се појавио за 1897. годину.⁵¹ Наредних година у Црној Гори су се појавили нови годишњаца и часописи.

Почетком фебруара 1868. године у Цетињу је основана Цетињска читаоница. Залагањем Цетињске читаонице 1871. године основано је Пјевачко друштво, а касније Добровољно позоришно друштво, Библиотека, Музеј и архив.⁵²

Значајан датум у развиту црногорска журналистика представља појава листа *Црногорац, лист за политику и књижевност*, (јануара) 1871. године. Под овим називом лист је излазио до средине фебруара 1873, а од априла исте године под именом *Глас Црногорца*. Као прилог листу *Црногорац* средином 1871. године појавио се први књижевни лист у Црној Гори — *Црногорка*.⁵³ Те године су изишла 23 броја. Од 1871. до почетка 1884. године није излазио, а тада је поново почео у новој редакцији.

Отварање школа, оснивање читаонице, покретање часописа (годишњака) и листова — све је то довело до формирања и првих литерарних друштава у Црној Гори. Тако је почетком 1872. године основано прво књижевно друштво у Црној Гори под именом *Црногорски борац*. Нешто касније (1879) на Цетињу је отворена књижара.

Узевши у цјелини, Црна Гора је од средине XIX вијека па до почетка ослободилачког рата (1876) постигла значајан друштвено-економски, просвјетни и културни напредак. Са почетком побједоносног ослободилачког рата завршен је један и почео други период друштвено-економског развитка Црне Горе.

Привредни успон Црне Горе од признања независности до доношења Устава 1905. године

У ослободилачком рату (1876—1878) Црна Гора је ослободила нову територију са градовима и варошицама: Никшићем, Спужом, Подгорицом, Колашином, Андријевицом, Шавником, Жабљаком и приморским градовима Баром и Улцињем. Територија Црне Горе уочи ослободилачког рата износила је око 4.400 кв. километара, а након њега је више него удвостручена и износила је 9.475 кв. километара.⁵⁴ На Берлинском конгресу (1878) Црна Гора је и међународно призната као независна држава.

Новоослобођена територија у односу на територију Црне Горе до ослободилачког рата била је богатија и привредно развијенија. Након ослободилачког рата обрадива површина Црне Горе је више него удвостручена. Док је Црна Гора седамдесетих

⁵¹ Н. С. Мартиновић, *Развитак штампе*, 197.

⁵² Б. Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе*, 211.

⁵³ Н. С. Мартиновић, *Развитак штампе*, 137.

⁵⁴ *Педесет година на престолу*, 209.

година имала оранице 75.622 рала и 36.571 косу ливаде, осамдесетих година она има 142.512 рала ораница и 78.402 косе ливаде.⁵⁵ У истом периоду повећао се и број ситне и крупне стоке: седамдесетих година имала је 364.415 оваца и коза и 44.834 говечета и коња, а осамдесетих година 754.201 овцу и козу, 104.511 говеда и 12.861 коња.⁵⁶

Ослобођењем плодније територије створене су знатно повољније могућности за развитак појединих пољопривредних грана, као и индустријских и јужних култура.

За Црну Гору и њену привреду од огромног значаја било је ослобођење дијела Црногорског приморја од Чања до Бојане са поменутиим градовима Баром и Улцињем. На тој територији тада је било преко 150.000 стабала маслине. До ослободилачког рата Црна Гора је имала маслине само у Црмничкој нахији, и то око 5.000 коријена.⁵⁷

Након ослободилачког рата Црна Гора је предузела низ мјера за унапређење земљорадње и сточарства. У том циљу већ 1879. издата је наредба са упуштвима о гајењу дјетелине, а 1888. године основано је *Друштво за подизање и гајење шљива у Црној Гори*. Чланови друштва су били из разних крајева Црне Горе. Друштво је основало расаднике у разним крајевима Црне Горе. Из ових расадника подигнути су шљиваци и у оним крајевима гдје су шљиве до тада биле ријетке.⁵⁸ Исте године основан је *Завод за млијечну индустрију у Никшићу*. Нешто касније у Никшићу је основан *Сточарски завод*.⁵⁹

Осамдесетих година предузети су радови на исушењу Улцињског блата, којом приликом је исушен комплекс плодног земљишта. Упоредо са унапређењем сточарства и пољопривреде предузете су нарочите мјере за гајење винове лозе, маслина и свилене бубе. У том циљу је сваки војник обавезан да посади по 200 лоза, а официри још и одређени број маслина тамо гдје су оне могле успијевати. Уздизању пољопривреде држава је поклањала велику пажњу. Тако је, на примјер, ради стимулесања произвођача сваки онај који је засадио преко 2.000 коријена лозе био ослобођен пореза за десет година.⁶⁰

Имајући у виду недостатак стручног кадра за унапређење пољопривреде држава се одлучила на отварање пољопривредних школа. Тако је фебруара 1893. године у Подгорици отворена пољопривредна школа која се звала *Књажевска црногорска земљодјелска школа*. Школовање је у њој трајало три године. Ту су учили баци из свих ослобођених крајева Црне Горе. Прве школ-

⁵⁵ М. Буровић, *Трговачки капитал*, 102.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто, 103.

⁵⁸ *Педесет година на престолу*, 220—221.

⁵⁹ М. Буровић, *Трговачки капитал*, 107.

⁶⁰ Исто, 107.

ске године у њој је било 17 ученика, од којих су десеторица били државни стипендисти.⁶¹

Од нарочитог значаја за даљи развитак црногорске привреде било је ослобођење већих градова: Подгорице, Никшића, Улциња и Бара. Број становника у овим градовима био је неупоредиво већи у односу на остале варошице у Црној Гори. Тако је на примјер, Подгорица, непосредно након ослобођења имала преко 8.000, Бар око 6.000, Улцињ преко 5.000 и Никшић око 4.000 становника.⁶² У исто вријеме (1879) Цетиње је имало 800, а 1896. године 2.476 становника.⁶³

У новоослобођеним градовима привреда је била знатно развијенија у односу на остала мјеста у Црној Гори. Истина, ни у новоослобођеним градовима није била развијена индустрија, али су били прилично развијени занати. Упоредо са ослобођењем градова Никшића, Подгорице, Бара и Улциња, повећао се број занатлија и у Цетињу, Ријеци Црнојевића, Даниловграду, Вирпазару, Колашину и Андријевици. Према издатим дозволама из 1881. и 1882. године у Црној Гори је било 705 трговачких радњи, и то 526 домаћих и 179 страних. Број радњи у појединим мјестима био је слједећи: Подгорица 153, Никшић 111, Улцињ 87, Ријека Црнојевића 75, Бар 52, Даниловград 34, Цетиње 31, Колашин 20, Грахово 15, Вирпазар 13, Андријевица 13, Спуж 13 и у селима 88 радњи. У овим радњама продавала се разна роба. Биле су то бакалнице, месаре, продавнице дувана, манифактурске радње и др.⁶⁴

У истом периоду било је 286 занатских радњи, и то 232 домаће и 54 стране. Број занатских радњи у појединим мјестима био је слједећи: Подгорица 133 (пекарских 9, обућарских 7, кројачких 46, бојацијских 4, кожарских 5, опанчарских 23, златарских 6, самарцијских и сарачких 2, ковачких 1, казанцијских 7, пушкарских 5, берберских 5 и разних 13); Никшић 34 (теразијских 12, пекарска 1, обућарске 4, златарске 4, ковачких 8, берберске 2 и разне 3); Бар 33 (терзијска 1, пекарска 4, обућарских 9, кројачке 2, опанчарске 2, златарска 1, ковачке 3, казанцијска 1, пушкарска 1, берберских 5 и разних 4); Улцињ 29 домаћих радњи (терзијске 2, пекарских 5, обућарске 3, златарска 1, сарачка 1, ковачких 6, пушкарска 1, берберских 5 и разних 5); Ријека Црнојевића 20 (пекарске 2, обућарских 17 и казанцијска 1); Цетиње 12 (терзијске 4, пекарске 3 и обућарских 5); Даниловград 4 (обућарске 2 и опанчарске 2); Колашин 6 (пекарске 3, обућарска 1, златарска 1 и берберска 1); Вирпазар 3 опанчарске; Шавник и

⁶¹ П. Ровинский, *Черногория*, Том III, Петроград 1915, стр. 62—63; Ј. Р. Бојовић, н. дј., 321; Љ. Павићевић, н. дј., 59—66.

⁶² Глас Црногорца, бр. 4 од 10. фебруара 1879. и бр. 21 од 24. маја 1881; М. Буровић, *Трговачки капитал*, 109.

⁶³ П. Ровинский, н. дј., 457.

⁶⁴ М. Буровић, *Трговачки капитал*, 140.

Горанско 9 (обућарска 1, ковачких 5, пушкарска 1 и берберске 2); Спуж 3 (пекарска 1 и ковачке 2).⁶⁵

Из наведених података види се да је број трговачких и занатских радњи осамдесетих година XIX вијека након ослободилачког рата био знатан. Истина, приказани број тих радњи није сасвим прецизан, јер положај Муслимана тада још није био сасвим ријешен. Наиме, они су се тада још иселјавали и досељавали у поједина мјеста. Осим тога, ни подјела на трговачке и занатске радње није сасвим прецизна, јер је њихова квалификација зависила од лица (капетана) која нијесу имала јединствен критеријум у класификацији трговачких и занатских радњи. То је долазило и отуда што је карактер трговачких и занатских радњи био такав да је било доста тешко одредити њихову основну врсту дјелатности, јер се врло мали број радњи, било трговачких било занатских, бавио само једном врстом посла. Већином су се истовремено бавили трговином и занатством.

У истом периоду (1881—1882) у Црној Гори је било 238 кафана.⁶⁶

Нормализовањем трговачких односа и повећањем увоза индустријских производа положај заната се погоршавао, а нарочито старих заната. Занати су били најразвијенији у Подгорици, Никшићу, Улцињу и Бару. Занатство је тамо било достигло прилично висок степен, јер је захваљујући затворености турске привреде било добрим дијелом поштеђено од утицаја индустријске производње. Након ослобођења ових градова са увозом индустријских производа и развојем слободне трговине дошло је до опадања неких заната. Тако су на примјер, у Подгорици, 1881/82. године биле 133 разне занатлије, а почетком XX вијека овај број се знатно смањио. На то су утицале и друге околности, као емиграција турских породица из појединих мјеста, нарочито из приморских крајева, одакле је приличан број занатлија прешао у Албанију и друга мјеста.

Судећи по броју издатих дозвола у периоду 1881—1891. године у Црној Гори је било 2.235 трговачких и занатских радњи. Од тога 1.106 трговачких, 504 занатске и 625 кафана. Број радњи у појединим мјестима тада у Црној Гори био је слjedeћи: Подгорица — 180 трговачких, 188 занатских и 106 кафана; Никшић — 124 трговачке, 80 занатских и 179 кафана; Улцињ — 113 трговачких, 59 занатских и 33 кафане; Ријека Црнојевића — 65 трговачких, 35 занатских и 45 кафана; Бар — 100 трговачких, 49 занатских и 14 кафана; Цетиње — 123 трговачких, 49 занатских и 53 кафане; Даниловград — 58 трговачких, 13 занатских и 22 кафане; Колашин — 36 трговачких, 15 занатских и 23 кафане; Вир Пазар — 45 трговачких и 3 занатске; Спуж — 15 трговачких, 3 занатске и 12 кафана; Грахово — 41 трговачка; Андријевица — 24 трговачке, 1 занатска и 11 кафана; Шавник — 18 трговач-

⁶⁵ Исто, 141.

⁶⁶ Исто.

ких и 7 занатских; Жабљак — 17 трговачких и 7 кафана; разна села — 147 трговачких, 2 занатске и 120 кафана.⁶⁷

У наредном десетогодишњем периоду (1892—1902) издато је 935. дозвола за трговачке и занатске радње и кафане, и то 420 трговачких, 202 занатске радње и 313 кафана. Број издатих дозвола према мјестима био је слjedeћи: Подгорица — 43 трговачке, 48 занатских и 29 кафана; Никшић — 62 трговачке, 19 занатских и 37 кафана; Улцињ — 27 трговачких, 21 занатска и 17 кафана; Ријека Црнојевића — 11 трговачких, 15 занатских и 13 кафана; Бар — 32 трговачке, 18 занатских и 7 кафана; Цетиње — 62 трговачке, 42 занатске и 69 кафана; Даниловград — 21 трговачка, 4 занатске и 18 кафана; Колашин — 19 трговачких, 13 занатских и 16 кафана; Вир-Пазар — 14 трговачких, 4 занатске и 6 кафана; Спуж — 4 кафане; Грахово — 30 трговачких, 2 занатске и 1 кафана; Андријевица — 7 трговачких, 2 занатске и 1 кафана; Шавник — 3 трговачке, 6 занатских и 1 кафана; Жабљак — 1 трговачка, 2 занатске и 1 кафана; разна села — 88 трговачких, 6 занатских и 92 кафане.⁶⁸

Од 1881. до 1902. године издато је 3.170 дозвола за рад трговачких и занатских радњи. Међутим, тај број не значи да је толико било и радњи у Црној Гори почетком XX вијека. Из расположиве документације не можемо установити колико је било трговачких и занатских радњи у Црној Гори крајем XIX и почетком XX вијека. Сигурно је да их у том периоду није радило онолико колико је издато дозвола. Највјероватније је да је у Црној Гори почетком XX вијека било око 1.500 трговачких и занатских радњи.⁶⁹

Крајем XIX и почетком XX вијека црногорска влада је улагала више напора да формира што већи број домаћег занатског кадра. У том циљу она је предузимала кораке код појединих удружења и појединаца у неким државама. Она је 1895. године ступила у контакт са Српском добротворном занатском задругом у Вршцу, с молбом за дозволу школовања црногорских младића. Након позитивног одговора, црногорска влада је послала распис градским и окружним властима у Никшићу, Подгорици, Бару, Колашину, Вир-Пазару и Ријеци Црнојевића да пронађу одређени број младића ради изучавања заната у другом земаљама.⁷⁰ Иако задруга у Вршцу није постављала услове у погледу имовинског стања ученика, влада је, умјесто да шаље дјецу сиромашних родитеља, од градских и окружних власти тражила да при одабирању бака води рачуна да им „родитељи имају приличну имовину”, а да се младићи чији родитељи немају ништа не

⁶⁷ Исто, 147.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Ј. Р. Бојовић, *Радничка класа и њено организовање*, 324.

⁷⁰ Павле Стругар, *Стварање занатског кадра у Црној Гори крајем XIX и почетком XX вијека*, Историјски записи 1960, стр. 756.

могу узети на школовање.⁷¹ Кандидати су морали да буду писмени, доброг владања и здрави. Држава им је обезбјеђивала одјећу и путни трошак до Вршца. У почетку се предвиђало да буду 2 ученика из Никшића (коларски и дрводјељски занат), 3 из Подгорице (коларски, бојацијски и грнчарски) и по један из Бара (сапунарски), Ријеке Црнојевића (лимарски и Колашина (дрводјељски)).⁷² Познато је да се црногорски младићи нијесу радо одазивали занатству, без обзира на имовно стање, па се у неким мјестима није могао наћи ни тако мали број ђака, док их се у неким пријавило више но што је било предвиђено. Након извршених припрема, јула 1895. пошло је 12 ђака на изучавање заната, и то: 3 из Ријеке Црнојевића, по 2 из Никшића, Подгорице и Цетиња и по 1 из Зете, Вир-Пазара и Бара. Ови ђаци су изучавали занате код појединих мајстора у Вршцу у трајању од 3 до 5 година, што је зависило од врсте заната.

Од јула 1895. до септембра 1896. године повећао се број црногорских ђака на изучавању заната у Вршцу. Почетком септембра 1896. године било их је укупно 20, и то: 7 из Цетиња и по 2 из Ријеке Црнојевића, Геклића и Љуботиња, по 1 из Никшића, Бара и Његуша и 4 из Црмнице.⁷³ У јесен 1896. године послато је у Вршац још 17 младића, тако да се крајем 1896. године у Вршцу налазило 37 црногорских ђака на изучавању разних заната.

Црногорски младићи изучавали су занате и у другим земљама. Деведесетих година XIX вијека чешки Соколи су основали један Фонд за потпомагање црногорских младића који би похађали пољопривредну или неку занатску школу.⁷⁴ Из овог фонда школовало се 6 ђака из Црне Горе.⁷⁵ Почетком XX вијека број црногорских ђака у Чехословачкој се знатно повећао.

Једна група млађих школованих људи, уочавајући значај формирања домаћег занатског и трговачког кадра, у Цетињу је маја 1902. године формирала удружење под називом *Фонд за потпомагање домаћег занатлијског и трговачког подмлатка*, чији је предсједник био Вуко Вулетић, а дјеловођа и благајник Јован Хајдуковић.⁷⁶ На скупштини у фебруару 1903. године Фонд је промјенио име у *Друштво за потпомагање заната и трговине у Црној Гори*. Тада су усвојена и Правила Друштва (9/22. маја 1903) која су касније потврђена (23. маја/6. јуна) од стране надлежних власти.⁷⁷ За предсједника и благајника поново су изабрани Вулетић и Хајдуковић. Основни циљ Друштва био је „да

⁷¹ Архив Црне Горе — Цетиње, фонд — Министарство војно, 1895, бр. 495—501.

⁷² Исто, МВ — 1895, бр. 563—566.

⁷³ П. Стругар, н. дј., 761.

⁷⁴ Глас Црногорца, бр. 2 од 13. јануара 1896.

⁷⁵ П. Стругар, н. дј., 782.

⁷⁶ Извјештај о раду и имовном стању Друштва за потпомагање заната и трговине у Црној Гори од 1902. до 1912, Цетиње 1912, стр. 3.

⁷⁷ Ј. Р. Бојовић, н. дј., 325.

у Црној Гори потпомаже и развија занате и трговину и уопште да унапређује привредну радиност у земљи”.⁷⁸

Правилима Друштва предвиђено је отварање занатских и трговачких школа у Црној Гори, слање сиромашних ученика на „изучавање разних заната, трговине и уопште привредне радиности” у друге земље. Правилима је такође предвиђено давање кредита онима који заврше занате, како би могли почети са радом. Овим се хтјело „да временом сви занати и трговина пређу у руке црногорских држављана”.⁷⁹

Средства Друштва су обезбеђивана од чланских улога, прихода од забава и сијела, добровољних прилога, завјештања имовине грађана и државне помоћи.

Нешто касније основани су пододбори Друштва у свим градовима и варошицама у Црној Гори (Ријеци Црнојевића, Подгорици, Даниловграду, Никшићу, Колашину, Андријевици, Шавнику, Жабљаку, Боану, Грахову, Вир-Пазару, Бару и Улцињу).⁸⁰

Друштво за потпомагање заната и трговине у Црној Гори помагала је држава. У почетку га је помагала и Русија, преко свог посланика у Цетињу Максимилијана Карловића де Меке. Он је почетком 1904. године отворио о свом трошку Књиговезачку школу и радионицу у Цетињу, у коју је исте године примљено 10 најсиромашнијих ученика из Цетиња. Карловић је ову школу предао на управу Друштву за помагање заната и трговине, па је након његовог одласка из Црне Горе (1906) постала његово власништво. Исте године дошло је и до опадања њеног значаја, јер је у Цетињу отворена (1906) државна књиговезница. Средином 1906. неколико ученика ове школе послато је на изучавање заната у Праг, а у књиговезачкој радионици задржана су 3 ученика.⁸¹

Друштво за помагање заната и трговине материјално су помагали патриоти и привредници из Славоније, Босне и Херцеговине, Хрватске и Југословени из Америке. Њега је помагало и српско привредно друштво *Привредник* у Загребу. Друштво за помагање заната и трговине није могло обезбједити потребна материјална средства за отварање занатско-трговачке школе у Цетињу. Због тога се оријентисало на слање ученика на изучавање заната у друге земље, као и помагање занатлија при отварању занатских радњи.

Од посебног значаја за развитак црногорске привреде било је ослобођење Бара и Улциња и излазак Црне Горе на море. У овим градовима поморство је било развијено. Након њиховог ослобођења Црна Гора је улагала напоре за проширење лука у њима, како би могле примати и веће бродове. У том циљу су

⁷⁸ Правила Друштва за потпомагање заната и трговине у Црној Гори, Цетиње 1912.

⁷⁹ Исто, Правила, чл. 2.

⁸⁰ Ј. Р. Бојовић, н. дј., 325.

⁸¹ Исто.

пристаништа адаптирана и уређена је поморска служба и саобраћај. Већи број бродова затечен у овим лукама стављен је под црногорску управу, тако да је осамдесетих година XIX вијека (1881) под црногорском заставом пловило 88 већих и мањих бродова.⁸² Већина ових бродова била је на једра. Њих су парни бродови све више потискивали из употребе. То је довело и до смањења броја бродова који су пловили под црногорском заставом, па их је 1892. године било свега 57. Исте те године у Улцињу је било око 500 помораца.⁸³

Иако црногорска морнарица није била велика ни по броју ни по тонажи, она је играла значајну улогу у трговачком воденом саобраћају нарочито Бојаном и Скадарским језером до Плавнице и Ријеке Црнојевића на којим линијама је био успостављен стални рјечни саобраћај. Међутим, и поред тога што је Црна Гора имала своје бродове, велики дио воденог саобраћаја обављали су страни бродови (аустријски, француски, италијански, грчки), а нарочито аустријски. Да би се бар донекле ослободила конкуренције аустријске флоте и њеног монополног положаја на Јадрану, Црна Гора је покренула питање формирања једног паробродског друштва, па је 1887. године дошло до оснивања *Књажевског црногорског повлашћеног паробродског друштва* са сједиштем у Бару. Друштво је усвојило правила којима је било предвиђено одржавање пловидбе између црногорских лука, Боке Которске, Трста, Италије, Бојаном и Скадарским језером.⁸⁴ Међутим, ово друштво није могло отпочети рад због нејединства његових чланова и акционара, као и недостатка материјалних средстава, па се распало 1888. године.

Добијањем приморских градова и проширивањем поморских лука Црна Гора је улагала напоре да формира поморски кадар школовањем младића у одговарајућим школама у Аустрији и Италији.

Ни у новоослобођеним крајевима друмски саобраћај није био развијен. Да би олакшала трговачки промет између појединих привредних центара, држава је након ослободилачког рата 1878. године предузела изградњу најважнијих путева. Тако је 1879. године почела градња колског пута од Цетиња до црногорско-аустријске границе према Котору. Пут је завршен 1884. године. У почетку је ту дневно радило од 1200 до 1500 радника.⁸⁵ Средином 1879. је на градњи пута од Бара до Вир-Пазара у Суторману дневно радило око 1500 радника.⁸⁶ На путу од Даниловграда до Буковице у истом периоду радило је дневно и до 3.000

⁸² М. Буровић, *Трговачки капитал*, 110.

⁸³ Исто, 111.

⁸⁴ Кап. Динко-Буре Франетовић, *Хисторија поморства и рибарства Црне Горе до 1918. године*. Историјски институт Титоград 1960, стр. 156.

⁸⁵ АЦГЦ, МСП, 1879, Извештај бр. 74 од 14. августа 1879; *Педесет година на престолу*, 239.

⁸⁶ Исто.

радника.⁸⁷ До почетка XX вијека изграђени су још путеви: Цетиње — Ријека Црнојевића, Ријека Црнојевића — Подгорица, Вир-Пазар — Бар,, Подгорица — Никшић, Подгорица — Плавница, Ријека Црнојевића — Вир-Пазар, Подгорица — Колашин — Андријевица, Бар — Улцињ.⁸⁸ У том периоду саобраћајно су повезани градови и варошице у Црној Гори.

На изградњи ових путева био је запослен знатан број радника. Истина, то нијесу били стални радници, већ у огромној већини сељаци чија је зарада углавном исплаћивана у житу, које је држава добијала као помоћ од Русије и других земаља.

Иако оскудна у материјалним средствима, Црна Гора је улагала напоре да успостави и поштански саобраћај. Интересантно је нагласити да је Црна Гора у многим областима ишла испред својих материјалних могућности. Када би се упоредило њено економско стање, а уз то и стална ослободилачка борба за очување своје независности и тежња за ослобођењем још неослобођених крајева, са неким слободним и неупоредиво привредно развијеним земљама — Црна Гора би чак ишла упоредо са њима. Тако је било и у поштанском саобраћају. Она је 1873. године успоставила стални унутрашњи поштански саобраћај. Исто тако је успоставила поштански саобраћај и с иностранством. Она је 1874. године приступила Поштанском међународном савезу.⁸⁹

Током прве деценије XX вијека у Црној Гори је основано шест новчаних завода, који су имали прилично развијену мрежу филијала у свим важнијим мјестима Црне Горе. Међу њима су били најважнији Никшићка штедионица (1901), Занатска штедионица у Подгорици (1904), Црногорска банка у Цетињу (1906) и Народна банка у Бару (1909).⁹⁰

Крајем XIX и почетком XX вијека у Црној Гори је подигнуто или реновирано неколико индустријских предузећа. Тако је 1885. године подигнута пилана у Горњем Пољу (околина Никшића), фабрика сапуна у Бару (1888), пивара *Оногошт* у Никшићу (1896), два парна млина у Цетињу (1903 и 1905), реновирана штампарија у Цетињу, отворене штампарије у Никшићу и Подгорици, подигнута рафинерија уља у Улцињу, фабрика за прераду вуне у Даниловграду, двије парне пилане у горњем току Таре, парни млин у Улцињу, електрична централа у Цетињу и још нека ситнија предузећа. Било је и неколико иностраних предузећа у Црној Гори, која су имала концесије општедржавног карактера. Тако је, на примјер, било енглеско трговачко друштво *Англо-монтенегрин*, у Подгорици (1894—1904), које је имало неколико мануфактура и радњи, а затим и италијанско *Барско друштво* (1906—1944), које је имало концесију за изградњу и

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ *Педесет година*, 237.

⁸⁹ Никола П. Шкерковић, *Црна Гора на освитку XX вијека*, Београд 1964, стр. 54.

⁹⁰ М. Буровић, *Новчани заводи у Црној Гори*, Цетиње 1955; Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912)*, Титоград 1959, стр. 15.

експлоатацију барске луке и жељезничке пруге од Бара до Вир-Пазара и Монопола дувана (1903—1916) у Подгорици.⁹¹

Крајем XIX и почетком XX вијека са изградњом путева и развојем трговачког и зеленашког капитала Црна Гора је привредно знатно напредовала. У том периоду развила се трговина, основана разна трговачка удружења, подигнути су или реновирани разни привредни објекти, основани су новчани заводи, развијена поморска и рјечна трговина, уведен домаћи новац (перпер), повећао се је број домаћег занатског трговачког и индустријског кадра и др. Све је ово имало великог одраза и на развитак унутрашњег политичког живота у Црној Гори.

Упоредо са привредним развојем из године у годину се повећавао и број градског становништва у Црној Гори. Тако, на примјер, крајем 1905. године Цетиње има 3.445 становника.⁹² Према попису из 1909. године, већ је имало 5.895 становника. Према том попису Црна Гора је 1909. године имала 222.015 становника.⁹³ Од тога у Подгорици 9.895, Улцињу 5.381, Никшићу 4.086, Бару 3.516, Црнојевића Ријеци 1.732, Даниловграду 1.228, Колашину 1.250, Андријевици 802 и Вир-Пазару 687 становника. Заједно са варошицама Спужом, Жабљаком, Шавником, Граховом и Његушима Црна Гора је имала око 35.000 градског становништва.⁹⁴

Појава капиталистичког начина производње, унутрашња и спољашња трговина, појава банака, индустријских предузећа, акционарских друштава, стварање домаћег занатског, трговачког и индустријског кадра отварање културних и образовних институција, насељавање старих и изградња нових варошица и др. — све је то довело до стварања грађанског друштва и класне подјеле у Црној Гори крајем XIX и почетком XX вијека.

Иако је Црна Гора последице ослободилачког рата 1878. године из године у годину привредно и друштвено јачала, њена привреда није могла да прими сувишну радну снагу која се регрутовала са села. То је период када је настало раслојавање сељаштва као најбројнијег друштвеног слоја тада у Црној Гори. Сиромашни сељаци који нијесу могли опстати на селу, а нијесу могли наћи посла у градовима, ишли су на зараду ван Црне Горе, али не кидајући везе са својом родбином која је остајала на селу. Број сувишне радне снаге са села повећавао се из године у годину. Тако је, на примјер, од 1904. до 1907. године у Америци радило око 15.000, а у европским земљама око 7.000 радника из Црне Горе.⁹⁵

⁹¹ М. Буровић, *О акционарским друштвима у Црној Гори*, Титоград 1959; Радоман Јовановић, *Продирање италијанског капитала у Црној Гори*, Историјски записи 1961/3.

⁹² АЦГЦ, МУД, Управно одељење 1906, ф. 28, бр. 87, Извештај председника општине вароши Цетиње бр. 20 од 5/18. јануара 1906.

⁹³ Ж. Булајић, н. дј., 37.

⁹⁴ Ровински, н. дј., 457—458.

⁹⁵ Ј. Р. Бојовић, н. дј.,

Црногорска влада је настојала да запосли што већи број радника у Црној Гори и на тај начин умањи број економске емиграције. Она је приликом давања концесија обавезивала инострана предузећа да 80% целокупног броја радништва буду црногорски држављани. Исто их је тако обавезивала у погледу висине дневне зараде, дужине радног времена и обезбеђивања радника на раду.⁹⁶

Почеци ширења социјалистичких идеја

Од седамдесетих година XIX вијека у Црној Гори можемо пратити ширење социјалистичких идеја, социјалистичке штампе и литературе. Оне се у Црној Гори јављају под утицајем идеја Светозара Марковића и социјалистичких струјања у осталим југословенским покрајинама, а нарочито у Србији. Почеци социјалистичке мисли у Црној Гори везани су и за Васу Пелагића, који је у њој боравио у другој половини 1871. године. Пелагић се у Цетињу задржао скоро годину дана. Он је тада вршио дужност управитеља свих школа у Цетињу. У Цетињу је објавио брошуру *У аманет Србину и Српкињи*.⁹⁷ Пелагић је сарађивао у листу *Црногорац*. Он је одржавао везе са црногорским учитељима и школованим људима.⁹⁸

Лист „Црногорац“ је и прије доласка Пелагића у Црну Гору са симпатијама пратио развитак Париске комуне, посвећујући јој низ чланака. И после пропасти Комуне, све до краја 1917. године, лист је пратио судбину неких њених истакнутих првака. То је, свакако, заслуга његовог тадашњег уредника Сима Поповића, који је емигрирао из Војводине у Црну Гору.⁹⁹ „Црногорац“ је преносио и поједине чланке из социјалистичког листа *Раденик*.¹⁰⁰

Уједињена омладина српска имала је упориште и у водећим црногорским државним круговима 70-тих и 80-тих година XIX вијека.¹⁰¹ Њено раслојавање на присталице Светозара Марковића и монархисте после 1872. године запажено је и у Црној Гори. Из тих редова било је истакнутих културних рад-

⁹⁶ АПЦЦ, Барско друштво, Уговор о истраживању руда у Црној Гори од 29. јуна 1900; Исто, МУД, Управно одељење 1907, ф. 51, бр. 395, акт бр. 2 од 23. јануара 1907.

⁹⁷ Др Коста Милутиновић, *Васа Пелагић на Цетињу*, ИЗ 1951/10-12, стр. 425

⁹⁸ Ристо Ј. Драгићевић, *Први Пелагићеви једномишљеници у Црној Гори*, Стварање, 1952/7—8, стр. 405.

⁹⁹ Нико С. Мартиновић, *Одјек Париске комуне и Васа Пелагића у Црној Гори*, Стварање 1949/3—4, стр. 124—132; Димо Вујовић, „Црногорац о Париској комунуи, ИЗ 1952/4—12, стр. 302.

¹⁰⁰ Н. С. Мартиновић, н. дј.; Исти, *Дискусија о Прегледу историје СКЈ*, ИЗ 1964/2, стр. 237.

¹⁰¹ Н. С. Мартиновић, *Почеци радничког покрета у Црној Гори*, 13.

ника који су са симпатијама гледали на развој социјалистичког покрета у Србији и његов одјек у осталим југословенским покрајинама. Идеје социјалистичког покрета нашла је одјека и у Црној Гори.

За ширење социјалистичке идеје у Црној Гори 80-тих година XIX вијека значајан је боравак у њој Јована Павловића, који је по доласку у Црну Гору 1879. године у Цетињу отворио своју књижару и активирао рад *Цетињске читаонице*, која је тада добијала 54 југословенска и страна листа. Павловић је изабран и за предсједника Цетињске читаонице.¹⁰² У књижари Павловића у Цетињу продавани су *Комунистички манифест* на српскохрватском језику (који је он издао у Панчеву 1871. године), чланци Светозара Марковића, разне брошуре о социјалдемократији и друга литература. О продаји ове литературе у Цетињу шира јавност је обавештавана и преко „Гласа Црногорца“ 1879. године.¹⁰³

Почев од 1890. године недјељни лист *Глас Црногорца* доносио је вијест о првомајским прославама у Европи. Наредне 1891. године његов уредник тада др Лаза Костић посветио је уводник првомајским прославама у неким европским земљама у којима је био јак социјалдемократски покрет.¹⁰⁴

И у наредном периоду црногорска штампа је доносила вијести о животу и организовању радника у другим земљама.

Почетком XX вијека социјалистичка штампа у Србији и Хрватској пратила је положај црногорских радника, почетке њиховог организовања и њихову борбу против послодаваца путем штрајкова.¹⁰⁵

Писање „Црногораца, касније „Гласа Црногорца“, о Париској комуни, преношење чланака из социјалдемократске штампе Србије, продаја социјалистичке литературе у Црној Гори и њено популарисање преко штампе, боравак Васе Пелагића у Црној Гори, школовање црногорских бака у срединама у којима је социјалдемократски покрет био развијен, долазак појединих радника из других држава на рад у Црну Гору, повратак црногорских радника из земље у којима су радили по више година — све је то довело до ширења социјалистичких идеја и у Црној Гори. Појаву, пропагирање и прихватање тих идеја од стране појединаца може се пратити до 80-тих година XIX вијека.

Према расположивим подацима, прве носиоце социјалистичких идеја у Црној Гори сусрећемо у Бару 1881. године. Та-

¹⁰² Исто, 14; Исти, *Прва комунистичка литература на Цетињу*, Побједа, бр. 18 од 1. маја 1956.

¹⁰³ Глас Црногорца, 30. јуна 1879.

¹⁰⁴ Глас Црногорца, 1891.

¹⁰⁵ Др Новица Ракочевић, „*Радничке новине*“ и *Црна Гора 1903—1914*, *Почеци социјалистичке штампе на Балкану*, Београд 1974, стр. 479—488; Владо Оштрић, *Везе типографа у Црној Гори с хрватским типографима до првог свјетског рата*, ИЗ 1972/1—2, стр. 178—184.

да је тамо радила једна група младих школованих људи, већином учитеља, који су социјалистички били одређени и који су те идеје пропагирали у средини у којој су живјели. Такав је био случај са учитељем Душаном Бркановићем, кога су, 1881. године школске власти окривиле да „објашњава назоре социјалиста“ и да је „одобравао социјализам“.¹⁰⁶ За њега је речено и да је у Барској читаоници објашњавао „прокламације социјалистичке“ и популарисао социјалистичке идеје. Због ширења социјалистичких идеја Бркановић је и премјештен из Бара.

У нарденем периоду број социјалиста и њихових присталица повећавао се из године у годину, што ће довести и до формирања првих радничких организација у Црној Гори.

Увођење осмочасовног радног времена и почеци формирања радничких удружења

Радни односи у Црној Гори први пут су кодификовани у Општем имовинском закону за Књажевину Црну Гору 1888. године. Према Божишићевом Имовинском закону, сваки рад и служба се плаћала. Најамнику је послодавац био дужан поред плате давати и храну, а ако је тако било погођено — и обућу и одјећу. Према одредбама Законака послодавац није смио радника нагонити да ради послове законом забрањене као и оне које он својом физичком снагом није могао извршити (чл. 334). Послодавац је био обавезан да радника који је у његовој кући обављајући дужности, ако се разболи, лијечи као да је члан његове куће (чл. 335). Између радника и послодавца био је обавезан и отказни рок од 15 дана (чл. 336). Надничари и други радници могли су узајамно да дадну отказ након једнодневног рада (чл. 340).

Регулисање радних односа у Црној Гори постало је значајно тек са отварањем предузећа и појаве сталног радништва. Радни односи у Црној Гори законски су прво ријешени у Књажевској црногорској државној штампарији у Цетињу 1891. године. Те године донесена су *Правила за раднике у Књажевској црногорској државној штампарији*.¹⁰⁷ Правила су имала законску снагу. Она су одређивала осмочасовно радно вријеме за раднике у штампарији. Радници празничним данима нијесу радили (§ 2). Када би се указала потреба, радници су били обавезни да раде и прековремено. У том случају идућег дана они су били слободни за оно вријеме колико су прековремено ра-

¹⁰⁶ Душан Вуксан, *Први црногорски социјалисти*, Записи 1935/XIV/2, стр. 124—125.

¹⁰⁷ *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору Цетиње 1888; Правила, Цетиње 1891.*

дили (§ 3). Спорове између радника и послодаваца рјешавао је министар просвјете (Штампарија је била под управом Министарства просвјете), а спорове између ученика и радника (у Правилима се не употребљава ријеч „шегрт“, већ „ученик“) рјешавао је фактор штампарије (§ 11). Правилима је био регулисан и отказни рок (за радника мјесец дана и машинисту шест недјеља). Он је био регулисан само за раднике и послодавце (§ 23, 24, 26 и 27). Радник је могао бити отпуштен и без отказног рока у случају неизвршавања обавеза и рђавог владања (§ 22). Ученици су послије шест мјесеци рада у штампарији примали плату. Могли су бити отпуштени у случају непристојног владања и непослушности према претпостављенима. Радници и ученици се нијесу могли употребљавати за приватне послове.¹⁰⁸

Интересантно је напоменути да је Правилима први пут у југословенским земљама озакоњено осмочасовно радно вријеме за раднике. Ради упоребења, захтјев за осмочасовно радно вријеме постављен је на Првом конгресу Друге интернационале у Паризу 1889. године. Исто тако је нужно истаћи да увођење осмочасовног радног времена у овој штампарији није резултат борбе и класног организовања радника, већ одлика Јована Павловића који је тада био министар просвјете у Црној Гори и који је штампарију ставио под надлежност свог министарства.

Друго издање Правила објављено је 1901. године. И у овом издању задржано је осмочасовно радно вријеме. Уз њега је дато и *Устројство књажевске црногорске државне штампарије*, којим је повећана платна скала радницима. Повећање плате су могли користити само они радници који су завршили занат у Цетињској штампарији.¹⁰⁹

Нема података о томе да је у осталим предузећима било озакоњено осмочасовно радно вријеме за раднике. У неким је било од 10 до 12 часова (љети), односно од 8 до 9 часова (зими). Тако је, на примјер, према концесији коју је црногорска влада дала *Барском друштву* за копање руда у Црној Гори 1900. године било прецизирано да 80% радника буду црногорски држављани којима су одређени и висина наднице и радно вријеме. Висина дневнице за поједине категорије и радна мјеста за црногорске раднике била је слjedeћа: за обичног радника од 0,80 до 1,20 фиорина, ка минера на отвореном од 1,20 до 1,50, за минера под земљом од 1,50 до 2, за дрводјељу од 2 до 2,50, за дрводјељу за прецизне радове од 2,50 до 3, за зидара на отвореном и сувом од 1,50 до 2, за зидара који зида са кречом од 2 до 2,50 и за малтера и бојацију од 2 до 2,50 фиорине.¹¹⁰

¹⁰⁸ Правила, 1891.

¹⁰⁹ Устројство Књажевине црногорске државне штампарије и Правила за раднике, Цетиње 1901.

¹¹⁰ АЦГЦ, Барско друштво 1900—1915, Дефинитивна концепција за копање руда у Књажевину црногорској од 29. јуна 1900.

Истим уговором за црногорске раднике било је одређено и радно вријеме, и то од 1. марта до 1. октобра 10 до 12 часова, а од 1. октобра до 1. марта 8 до 9 часова.¹¹¹ „За радње изван ових означених ура“ — каже се у уговору — „или у случајевима када би управа рада оставила њеног радника на извјесно мјесто да заступи настојника једног рада, управа рада, има чинити особиту погодбу са свим радницима“.¹¹²

У другој половини 1871. године у Цетињу је формирано *Пјевачко друштво*. Оно је приређивало вечерње приредбе и забаве у Цетињу, као и предавања. Такво једно предавање одржано је 11. новембра (по старом календару) 1871. године и на њему су говорили В. Пелагић и С. Поповић.¹¹³ Након ослобођења Подгорице и у њој је формирано *Пјевачко друштво „Бранко“*. Оно је такође одржавало забаве са предавањима.¹¹⁴ Слична друштва су формирана и у Никшићу, Бару и Улцињу. Осим ових, постојали су и удружења и градска читаоница. У овим удружењима било је и радника. Све су ово била културно-просвјетна удружења која нијесу имала ни синдикални ни политички карактер. Њихово формирање било је значајно не само за културно-просвјетни развој, у средини у којој су радила, већ и за формирање првих синдикалних удружења у Црној Гори.

До првих организованијих покрета радника у Црној Гори дошло је почетком XX вијека, мада су и раније радници у неким радионицама испољавали бунт и незадовољство. Тако, на примјер, 1878. године радници у Оружаној радионици на Ободу напустили су радњу. Истога дана једна њихова делегација пошла је код управитеља Војног одјељења, војводе Илије Пламенца. Према извјештају управитеља радионице Ива Боновића, остали радници нијесу намјеравали доћи идућег дана на посао. Радници су се побунили против ниских надница и окрутности управитеља радионице. Неки ни наредних дана нијесу долазили на посао. Посредством војних власти између радника¹¹⁵ и њиховог управитеља овај њихов бунт стишан је након извјесног повећања дневница, односно годишње зараде.

До формирања првих радничких друштава у Црној Гори долази почетком XX вијека. Према непотпуним подацима, прво такво друштво формирано је 1903. године у Бару, под именом *Раднички савез*. Према истим подацима, у почетку је Раднички савез бројао око 240 чланова. Организатор овог друштва био је Јован Хајдуковић, који је неколико година (1895—1901 радио

¹¹¹ Исто.

¹¹² Исто.

¹¹³ Црногорац, бр. 41 од 6. новембра 1871.

¹¹⁴ Глас Црногорца, бр. 8 од 2. фебруара 1898.

¹¹⁵ В. Лукић, н. дј., 156—162.

као радник у Крагујевцу.¹¹⁶ Хајдуковић је радио на организовању радничких друштава у Цетињу, Подгорици и Никшићу.

Наредне 1904. године формирано је *Занатско пјевачко тамбурашко друштво* на Цетињу. Друштво је имало и своју читаоницу.¹¹⁷ Према писању „Гласа Црногорца“, оно је крајем 1906. одржало годишњу скупштину на којој је изабрана нова управа. Од 10 чланова управе само један је био службеник, а сви остали радници.¹¹⁸ На ванредној скупштини, 9. јуна 1907. године, промјенило је име у Цетињско радничко друштво. На истој скупштини усвојена су и Правила друштва и изабрана нова управа.¹¹⁹

Према овим Правилима, циљ Друштва је да своје чланове интелектуално уздиже и да морално и материјално штити њихове интересе, а „у првом реду да праведним путем извојуге боље радничке награде и повољније услове рада“.¹²⁰ Према прописима Правила, Друштво се морало старати: а) о повећању радничких надница и побољшању услова рада; б) о утврђивању максималног радног времена и минималне награде; в) о поштовању прописа Кривичног закона (чл. 364) од стране радника; г) о укидању прековременог рада, а ако би га било да се правилно награди; д) о упошљавању чланова Друштва; е) о пружању правне заштите својим члановима у њиховим споровима с послодавцима; е) о помагању својих чланова „у оправданом напусту рада“; ж) о помагању својих чланова или њихових фамилија у случају смрти, болести, немања рада и доказане велике нужде; з) о помагању чланова, који страдају због рада у организацији, као и у свим другим случајевима у којима је помоћ потребна ради остварења друштвеног циља; и) о развијању радничке солидарности; ј) о ступању у узајамне односе са сличним радничким удружењима; к) о просвјешћивању и обавјештавању својих чланова и ширењу међу њима потребних им стручних знања; л) о поучавању у умјетничким и народним пјесмама; љ) о учењу свирања на тамбуре и м) о приређивању забава, сијела, концерата и другог у корист друштвене благајне.¹²¹

Чланови Друштва су плаћали уписнину и чланарину. Поред тога, једанпут годишње су давали по 4 круне у корист благајне за указивање помоћи члановима и њиховим породицама.¹²² Новопримљени члан имао је право на помоћ након шестомје-

¹¹⁶ Јагош Јовановић, *Стварање црногорске државе*; Јован Марјановић, *Настанак и развитак радничког покрета у југословнеским земљама до првог свјетског рата*, Београд 1958, стр. 141.

¹¹⁷ Н. С. Мартиновић, *Почеци радничког покрета*, 17.

¹¹⁸ Глас Црногорца, бр 3 од 13. јануара 1907.

¹¹⁹ Исто, бр. 39. од 1. септембра 1937.

¹²⁰ Правила Цетињског радничког друштва на Цетињу, Загреб 1907, чл. 2.

¹²¹ Исто.

¹²² Исто.

сечног стажа, а у тежим случајевима и прије. Управа се бирала тајним гласањем на скупштини. Право гласа за њено бирање имали су искључиво радници.

Друштво је после 1907. године било прилично активно у свом раду. Имало је неколико секција.¹²³

Почетком 1907. године у Никшићу је основано *Прво никшићко занатлијско радничко удружење*. Оснивачка скупштина одржана је 13. јануара (31. децембра 1906. — по ст. к.) 1907. године. На скупштини су усвојена и Правила удружења, која су послата властима на одобрење. Оснивачкој скупштини присуствовао је и представник власти.¹²⁴ Скупштина је изабрала Управни и Надзорни одбор Удружења, и то тајним гласањем. Једино је предсједник Управног одбора др Перо Конић изабран јавним гласањем.¹²⁵

Ово удружење није било чисто радничко. Код њега је више превладавао еснафски карактер. То се види и отуда што је на Оснивачкој скупштини изабрана и еснафска управа од 8 чланова.¹²⁶

Крајем 1907. године основано је *Радничко друштво у Подгорици*.¹²⁷ Међутим, ни оно није у почетку било чисто радничко. Поред редовних чланова имало је 20 добротвора и 32 утемељивача. Према непотпуним подацима, изгледа да су му пришли обућари, зидари, столари и други. Немамо потпунијих података о раду овога друштва.

Увођењем уставног (1905) и парламентарног живота у Црној Гори се почиње јаче испољавати политичка борба, што је довело до политичког груписања. У овом периоду грађански слој је све више нарастао у Црној Гори. Његовој слободној активности и савременом друштвеном развитку сметала је апсолутистичка владавина књаза Николе. На тој линији дошло је до формирања двију политичких струја — клубаша и праваша. Црногорско друштво тада још није било класно издиференцирано. Ни буржоаска класа још није била развијена и класно оформљена. Најбројнији слој био је сиромашно сељаштво, затим ситна буржоазија, а најмалобројнија је била радничка класа, која је тек била у фази настанка. Тих година у Црној Гори још није било класне снаге која би могла повести организовану борбу са одређеним циљевима против династичког апсолутизма. Због тога је и напредни покрет, који се јавља у Црној Гори почетком XX вијека, био класно хетероген. У њему ће тек постепено доћи до класне диференцијације, па ће се у његовом крилу појавити и раднички покрет.

¹²³ Н. С. Мартиновић, н. дј., 21.

¹²⁴ АЦГЦ, МУД, Управно одељење 1907, ф. 51, бр. 541, записник Скупштине.

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Исто.

¹²⁷ Н. С. Мартиновић, н. дј., 23.

Jovan R. Bojović

REVUE DU DEVELOPPEMENT ÉCONOMIQUE ET DU DEVELOPPEMENT
DE LA PENSÉE SOCIALISTE AU MONTÉNÉGR0 AU XIXe SIÈCLE

Resumé

Dans l'oeuvre est exposée la revue du developpement économique du Monténégro de la fin du XVIIIe siècle jusqu'au début du XXe siècle. Ce procès était assez lent car le Monténégro menait une opiniâtre lutte de libération contre l'empire turc. Le developpement économique du Monténégro au XIXe siècle peut se diviser en deux grandes périodes. La première embrasse le temps du commencement du XIXe siècle jusque la grande guerre de libération et la déclaration d'indépendance du Monténégro comme état de la part des grands états au Congrès de Berlin en 1878. La seconde période embrasse le temps de la déclaration d'indépendance jusque la première guerre balkanique de 1912. Juste jusque la guerre victorieuse de libération (1876—1878) le Monténégro était borné sur un petit territoire infécond. Le Monténégro n'avait pas des villes. Il avait de petites agglomérations de Cetinje, Rijeka Crnojevića et Vir—Pazar. L'artisanat était peu développé. Par la guerre victorieuse de libération le Monténégro a libéré les petites villes et les villes de Nikšić, Spuž, Andrijevica, Šavnik, Žabljak, Podgorica, Kolašin, Bar et Ulcinj. Dans les villes de Nikšić, Podgorica, Bar et Ulcinj l'artisanat et le commerce étaient développés. Vers les dix-huitièmes années du XIXe siècle il y avait au Monténégro plus de 700 de boutiques desquelles plus de 500 du pays et 180 à peu près de l'étranger. Dans la même période il avait environ 500 magasins d'artisanat et environ 600 de cafés. Vers la fin du XIXe siècle on commence à employer au Monténégro des cadres d'artisanat et de commerce instruits du pays. Au début du XXe siècle on y forme des associations pour porter aide aux cadres d'artisanat et de commerce du pays. Pendant la période de trente années de developpement en paix le Monténégro a réalisé des succès considérables dans le developpement économique aussi, ayant en vue les conditions dans lesquelles ils se développaient. Le developpement économique était suivi par le developpement social du Monténégro qui avançait plus vite.

On peut suivre le commencement de l'extension des idées socialistes au Monténégro depuis les septièmes années du XIXe siècle. Elles sont liées avec l'extension des idées socialistes au Balkan. Leur promoteur au Monténégro était le socialiste Vasa Pelagić qui séjournait à Cetinje en 1871 étant alors le rédacteur du journal »Crnogorac«. Dès lors l'idée socialiste au Monténégro était toujours en ascension.

Au début du XXe siècle commencent à se former au Monténégro des sociétés ouvrières. De telles sociétés ouvrières furent formées à Bar, Cetinje, Podgorica et Nikšić. Dans la même période commencent les premières grèves ouvrières au Monténégro. Tout cela étaient des conditions préliminaires pour la formation des organisations ouvrières de classe au Monténégro vers la fin de 1918 et au début de 1919, années où l'union des régions yougoslaves eut lieu et la formation d'un état commun en 1918. Cela était aussi une condition préliminaire pour l'union de la classe ouvrière yougoslave et la formation du Parti Communiste de Yougoslavie.